เรือลากเชือกและดุนรถพระที่นั่งแทนม้าจนถึงพระบรมมหาราชวัง ตอนทหารเรือจะเข้าลากรถพระที่นั่งนี้ ทูนหม่อมทรงพระวิตกกลัวจะไม่เรียบร้อย ต้องไปขอยืมรถพระที่นั่งมาลองซ้อมลากก่อนงานว่าคนเท่าใดจึงจะพอลากได้พอเหมาะ และทรงกำชับนายทหารที่ควบคุมให้ดูแลให้เคร่งครัด

งานบรมราชาภิเษกนี้ ที่วังบางขุนพรหมและวังเจ้านายต่าง ๆ ต้องเลี้ยงดินเน่อร์ และลันชั่นแก่เจ้าฝรั่งที่เสด็จมาโดยผลัดกันเป็นวัน ๆ ไป

งานรับแขกของทหารเรือคราวนี้ ทางวังบางขุนพรหมก็ต้องจัดขวดปักดอกไม้ และจัดถาดผลไม้ไปให้ ๑๐ ถาด ตลอดจนพรมปูรับเสด็จ เก้าอี้หนังก็ต้องขนไปจากวังทั้งนั้น

ในงานกฐินวัดอรุณทุกปี กระทรวงทหารเรือมีหน้าที่เลี้ยงน้ำร้อน หมากพลู ทางวังก็ต้องจัดไปทั้งนั้น

ในตำแหน่งเสนาบดีทหารเรือ เมื่อมีเรือรบชาติต่าง ๆ เข้ามาก็ต้องเลี้ยงดินเน่อร์ที่วังทุกคราวไป และจ่ายเงินส่วนพระองค์ทั้งสิ้น กัปตันเรือเอมเดนลำแรกที่เข้ามาเมืองไทย ก็เคยมาดินเน่อร์ที่วังบางขุนพรหมพร้อมด้วยลูกชายที่เป็น นาย ทหาร ประจำเรือ แต่เมื่อเรือเอมเดนกลับ ไม่ได้กลับเยอรมันทีเดียวไปแวะเมืองจีน พอประกาศสงครามก็กลับเยอรมันไม่ได้ เลยรังควานอยู่แถบเอเซีย

ถ่ายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘ ชันษา ๓๐ ปี

ทูนหม่อมโปรดการดนตรีเป็นที่สุด ดนตรีไทยนั้นทรงเล่นได้แทบทุกสิ่ง ส่วนดนตรีฝรั่งทรงเล่นเปียโนได้ และเข้าพระทัยวิธีเคาะจังหวะเพลง ตั้งแต่เสด็จไปดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการทหารเรือ ก็ทรงสนพระทัยในแตรวงทหารเรือ ทรงพยายามให้กองแตรเจริญขึ้น ตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๕ ขณะตามเสด็จพระราชดำเนินไปเมืองเพชรนั้น ได้ทรงนำทหารแตรรุ่นหนุ่มไปไว้ด้วย๔คน เพื่อฝึกหัดเป่าแตรให้ชำนาญ ทรงหาแผ่นเสียงจากต่างประเทศมาไขให้ฟังเป็นแบบอย่าง และได้ทรงแต่งเพลงไทยและเขียนลงเป็นโน้ตประทานให้ทหารแตรเป่าก็หลายเพลง เพลงพระยาโศกที่ใช้ในงานศพทุกวันนี้ ก็ทรงเริ่มแต่งขึ้นขณะทรงเป็นเสนาบดีทหารเรือ คราวหนึ่งมีฝรั่งครูดนตรีจากชวามาเที่ยวเมืองไทย ก็ทรงนำไปช่วยแนะนำและเคาะจังหวะเพลงคุมทหารแตรเวลาเป่าให้ชำนาญยิ่งขึ้น บางเวลาว่างราชการ ก็มักจะเสด็จไปที่กองแตร ทรงฟังการฝึกซ้อม เป็นการสำราญพระทัย

เมื่อทรงทำราชการทหารเรือมาได้ประมาณ ๑๐ ปี พระยาเทพอรชุน ปลัดทูลฉลองก็ถึงแก่กรรม พระยาเทพอรชุนมีความจงรักภักดีต่อทูนหม่อมเป็นที่สุด ยึดมั่นในพระบรมราชโองการสั่งให้มาช่วยทูนหม่อมทำงาน ถึงแม้จะป่วยไข้อย่างใด ถ้าพอทำงานได้ก็มาทำงานเสมอ ทูนหม่อมรับสั่งให้ลาพักเสียบ้างก็ไม่ยอมพัก จนวันหนึ่งมาเป็นลมล้มลงที่ห้องปลัดทัพเรือ ตอนนี้เอะอะกันใหญ่ ทูนหม่อมต้องบังคับให้พักราชการ และวิงวอน

ให้เห็นแก่สังขาร ต่อจากนั้นมาก็เจ็บมาก เมื่อถึงแก่กรรม ทูนหม่อมทรงรับภาระในเรื่องการพระราชทานเพลิงศพ และทรงพิมพ์หนังสือแจกในงานศพด้วย

เมื่อพระยาเทพอรชุนถึงแก่กรรมแล้ว หม่อมเจ้าตุ้มได้ดำรงตำแหน่งปลัดทูลฉลองแทน หม่อมเจ้าอุปพัทธพงษ์ ศรีธวัช เป็นเจ้ากรมยกกระบัตร

ถึงแม้จะบรมราชาภิเษกสมโภชแล้ว ก็ไม่วายมีเรื่องเล่าลือกันต่าง ๆ ดังว่าทูนหม่อมจะคิดขบถอยู่ร่ำไป จนไม่มีใครมาเฝ้าแหน เพราะเขาเกรงภัย เมื่อทรงมีเวลาว่างมาก เพราะไม่ต้องเข้าเฝ้าตอนเย็นอย่างในรัชกาลที่ ๕ จึงทรงเล่นและสะสมกล้วยไม้ต่าง ๆ ทั้งไทยและฝรั่ง และค้นตำราฝรั่งซึ่งได้ประทานมาจากกรมทิวา ฯ (พระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๔ กรมหมื่นทิวากรวงศ์ประวัติ) และเมื่อท่านสิ้นพระชนม์แล้ว ก็ได้ประทานกล้วยไม้ของท่านที่มีอยู่ทั้งหมด ด้วยลูกของท่านขณะนั้นยังไม่มีใครชอบเล่น ต่อนั้นมาได้ทรงพยายามแต่งตำราเล่นกล้วยไม้ขายเก็บเงินเป็นทุนทำเตียงคนไข้ที่โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ อุทิศกุศลถวายกรมหมื่นทิวา ฯ ตำรากล้วยไม้นี้ ผู้ที่จับเล่นกล้วยไม้ใหม่ยังนิยมใช้กันอยู่จนบัดนี้

ในระหว่างนี้เกิดมีผู้ยุแหย่ให้นักเรียนนายเรือ และนักเรียนนายร้อยวิวาทกัน โดยเขียนจดหมายเป็นของนักเรียนนายเรือทิ้งไปรษณีย์ไปถึงนักเรียนนายร้อยว่าให้เสียหายต่าง ๆ นานา และ

เขียนจดหมายเป็นนักเรียนนายร้อยด่านักเรียนนายเรือ และเขียนโต้ตอบกันอยู่ทั้ง ๒ ข้าง ซึ่งทั้งสองฝ่ายต่างก็หลงโกรธและขุ่นเคืองกัน แท้จริงทั้งสองฝ่ายไม่เคยมีเรื่องอะไรกันเลย จดหมายนั้นมีไปมาหลายฉบับ จนถึงกับนัดตีกัน ตามที่เล่ากันว่า ในวันนัดตีกันนั้น นักเรียนนายร้อยได้ออกจากโรงเรียนมาแล้ว แต่นักเรียนนายเรือออกไม่ได้ โดยผู้บังคับบัญชาทราบเรื่องเสียก่อน เลยเรียกประชุมนักเรียนและสั่งยามห้ามออกนอกเขตโรงเรียน นักเรียนนายร้อยเลยต้องกลับโรงเรียน ผลสุดท้ายจะด้วยเจตนาของผู้เขียนจะให้เรื่องยุติหรือโดยหลงก็ไม่ทราบ ได้ส่งจดหมายเขียนโดยนักเรียนนายเรือมาถึงนักเรียนนายเรือเอง เรื่องถึงได้แตกขึ้น ก่อนนั้นทูนหม่อมได้ทรงพยายามให้สืบเรื่องนี้เป็นหนักหนา แต่สืบไม่ได้

ทูนหม่อมได้ทรงพยายามเป็นอย่างมาก ที่จะให้ทหารบกทหารเรือและตำรวจปรองดองกัน ได้ทรงจัดนายทหารเรือเป็นสารวัตรออกตรวจพร้อมกับนายทหารบกสารวัตร ทำให้การวิวาทระหว่างทหารบกทหารเรือน้อยลงไป

เมื่อจะประกาศสงครามโลกครั้งที่ ๑ ได้ทราบข่าวอยู่นานแล้ว แต่รับสั่งห้ามไม่ให้พูดกับใครเป็นอันขาด อยากจะซื้อของจากห้างเยอรมันไว้ใช้บ้าง ให้นายเปลื้องมหาดเล็กที่เคยใช้ซื้อของ ไปซื้อกระดาษทรายอย่างละเอียด ๑๒ แผ่น อย่างหยาบ ๑๒ แผ่น กาวขาว ๒ แผ่น ตะไบเล็ก ๒ – ๓ อัน นายเปลื้อง

กลับบ่นว่า จะซื้อกระดาษทรายมาทำไมเป็นกองสองกอง เขามิขายเสมอ จะซื้อเมื่อไรก็ได้ ทำให้อัดใจเหลือเกิน จะซื้ออะไรให้มากก็กลัวนายเปลื้องจะประหลาดใจอีก เรื่องเก็บความลับนี้ลำบากจริง ๆ เพียงนายเปลื้องทักเท่านั้นก็ต้องยอมแพ้เสียแล้ว เพราะกลัวคนอื่นจะสงสัย ถึงวันไทยประกาศสงครามจะจับเรือเยอรมัน ตอน ๒ ยาม ทูนหม่อมเสวยเครื่องเย็นแล้ว ก็เสด็จไปกระทรวงกับนายศิลป เทศะแพทย์ (นายนรากิบาล) รับสั่งให้หาเครื่องว่างไปส่ง ๒ ยาม แต่ไม่ให้ทำที่วัง รับสั่งให้เงียบไม่ให้บ่าวสงสัย เพียงจะหาเครื่องหวานไปส่งก็ลำบาก กลัวคนห้องเครื่องจะสงสัย ส่วนเครื่องคาวให้นายเป๊ะ รามสมภพ ไปซื้อจากราชวงศ์นำไปถวาย คืนนั้นไม่ได้นอน คอยฟังว่า อะไรจะเกิดขึ้น ตอน ๘ ทุ่มได้ยินเสียงระเบิดเบา ๆ สองครั้ง เข้าใจว่าการจับกุมคงจะสำเร็จแล้ว ไม่มีเหตุร้ายอันใด ทูนหม่อมทรงเกรงอยู่ว่า กัปตันเยอรมันบางคนจะถอนสมอให้เรือลอยเที่ยวชนเรือลำอื่น ๆ เพราะไม่ได้เดินเครื่องถือท้ายไม่ได้ ตอนเช้ารับสั่งให้ทำแซนวิชสำหรับ ๖ คน ไปถวายที่กระทรวง กาแฟมีอยู่แล้ว เผื่อพวกนายทหารเรือที่ไปจับกัปตันเยอรมันและนำส่งที่คุมขังเชลยสงครามแล้วมาถวายรายงาน การที่ไปจับนั้นกัปตันเรือทราบดีทุกคน เขาไม่ได้นอน กินเหล้าเลี้ยงกันคอยอยู่ การระเบิดเรือนั้นเป็นความจำเป็นของกัปตัน เขาได้ชี้แจงกับนายทหารเรือที่ไปจับว่า ถ้าไม่ทำอะไรกับเรือเสียเลย ภายหลังเมื่อ

ถ่ายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๙ ชันษา ๓๐ ปี

เสร็จสงครามแล้ว อาจต้องขึ้นศาลทหาร ฐานมอบเรือให้กับศัตรูโดยความเรียบร้อย เพราะฉะนั้นจึงต้องทำลายเรือ การระเบิดก็ระเบิดเพียงเล็กน้อย เรือเสียหายไม่เท่าไร ซ่อมเสียหน่อยก็ใช้ได้

เมื่อเสร็จสงครามแล้ว บรรดาเรือเชลยที่ยึดไว้ได้ซ่อมเสร็จเรียบร้อย ทูนหม่อมทรงพระดำริจะตั้งบริษัทเดินเรือไทย ส่งสินค้าไปต่างประเทศ ให้พระยาโชฎึกราชเศรษฐี (ผ่อง โชติกพุกกณะ) เป็นผู้จัดการจัดสินค้าบรรทุกเรือ ๒ ลำ เรือเยี่ยมสมุทร ๑ ลำ เรือเดินสมุทร ๑ ลำ กัปตันและคนประจำเรือใช้คนไทยล้วน นายทหารเรือที่ไปในเรือเยี่ยมสมุทรด้วยผู้หนึ่ง คือ หม่อมเจ้าธาดาพันธ์ กมลาศน์ ซึ่งเป็นนายทหารเรือใหม่ที่สุด เพิ่งสำเร็จจากโรงเรียนนายเรือ ขาไปเรือเยี่ยมสมุทรถึงปลายทางตามระยะเวลา แต่เรือเดินสมุทรหายไป ทูลหม่อมกลุ้มพระทัย ภายหลังจึงได้รับโทรเลขจากเรือเดินสมุทรว่า หลบพายุไปเข้าอ่าวผิด และได้เดินทางกลับมาถึงฮ่องกงเรียบร้อยแล้ว ตอนขากลับเรือเดินสมุทรกลับถึงกรุงเทพ ฯ อย่างเรียบร้อย เรือเยี่ยมสมุทรไปเกยหินโสโครกอับปางที่ทะเลจีน ได้ทราบเรื่องจากหม่อมเจ้าธาดาพันธ์ มีโทรเลขถึงพระยาประชุม ฯ ให้บอกหม่อมอร ว่าเรือแตก พระยาประชุม ฯ ได้นำความมากราบทูลให้ทรงทราบตามโทรเลข เวลา ๒ ทุ่มพอเสวยเสร็จก็ทราบข่าวเรือแตก ตกพระทัยถึงกับทรงพระอาเจียนออกหมด แต่โทรเลขทางราชการยังไม่ได้รับ

รับสั่งให้พระยาประชุม ฯ ไปถามที่กระทรวงทหารเรือว่า ได้รับโทรเลขหรือยัง พระยาประชุม ฯ ไปถึงกระทรวงก็ได้รับโทรเลขพอดี ทูนหม่อมกลุ้มพระทัยและเสียพระทัยมากทีเดียว และยังแถมทรงพระวิตกว่าจะเป็นเวรหม่อมเจ้าธาดาพันธ์ถือท้ายกระมังเพราะเป็นนายทหารใหม่ บรรทมไม่หลับ เช้าขึ้นก็ไม่ได้เสด็จกระทรวง รับสั่งว่าอายหน้า ที่เป็นผู้รับรองว่า นายทหารเรือไทยจะทำการเดินเรือได้ พอออกครั้งแรกก็เป็นเช่นนี้ และจะอยู่รับราชการต่อไปไม่ได้ จึงทรงเขียนลายพระหัตถ์กราบถวายบังคมลาออกจากราชการ ในฐานทำให้เสื่อมเสียเกียรติของทหารเรือ

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า ฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าพระราชทานอภัย ไม่ทรงถือโทษ ทรงเห็นว่าทำโดยความตั้งใจดี ทรงขอให้อยู่รับราชการต่อไป อย่าให้ออกเสียเลย เป็นอันว่าคงอยู่รับราชการสนองพระเดชพระคุณต่อไปตามเดิม ตั้งแต่วันที่ทรงทราบว่าเรือแตกแล้ว ทูนหม่อมไม่มีเวลาสบายพระทัยเลย เคยบรรทมหลับง่ายก็กลายเป็นหลับยาก

ถึงวันจะเสด็จกระทรวงทหารเรือทรงงานตามเดิม รับสั่งว่าอายหน้าเหลือเกินที่จะก้าวพระบาทลงในเรือที่มารับเสด็จจากวังบางขุนพรหม ให้เรือไปคอยรับที่หน้าตำหนักแพ และรับสั่งชวนข้าพเจ้าขึ้นรถไปเที่ยว ทอดพระเนตรตามร้านขายของเก่าให้สบายพระทัย แล้วจึงไปลงเรือที่ตำหนักแพ เวลาเสด็จลงจากรถรู้สึกว่าสีพระพักตร์เผือดไปด้วยความอาย เวลาก้าวพระบาทลง

เรือพระที่นั่ง ไม่ปรกติเหมือนอย่างเคย นั่งดูอยู่ในรถยนต์รู้สึกสงสารและเศร้าใจเหลือเกิน

เมื่อหม่อมเจ้าธาดาพันธ์ กลับจากต่างประเทศถึงวังบางขุนพรหม เธอมาพูดอยู่ชั้นล่างข้างห้องบรรทม ทูนหม่อมบรรทมตื่นได้ยินเสียงก็เยี่ยมพระแกลไปดู ถึงกับสะดุ้งทั้งพระองค์ หันกลับมารับสั่งว่า "เห็นธาดา เหมือนเห็นผี" เสด็จออกจากห้องบรรทมแล้ว หม่อมเจ้าธาดาฯขึ้นมาเฝ้า ทรงกอดหม่อมเจ้าธาดาฯ รับสั่งว่า เป็นทุกข์ถึงมาก กลัวกลับมาจะติดคุก แต่หม่อมเจ้าธาดาฯ ทูลว่า ระหว่างนั้นเธอเจ็บเป็นไข้เพิ่งหาย คิดว่ารุ่งขึ้นจะเข้ายาม ก็พอดีเรือเกยตื้นอับปางเสียตอนกลางคืน

ถึงแม้ว่าจะได้รับราชการมาด้วยความซื่อสัตย์สุจริตเพียงใดก็ตาม ก็ยังมีเสียงลือเหลว ๆ ว่า "ทูนหม่อมชายจะคิดขบถ" อยู่ร่ำไป แต่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ คงจะทรงเบื่อคำลือเหล่านี้แล้ว ถึงแม้จะได้กราบถวายบังคมลาออกจากราชการถึง ๒ ครั้ง ก็ไม่โปรดเกล้าฯให้ออก

เมื่อทูนกระหม่อมแดง (สมเด็จพระราชบิดา เจ้าฟ้ากรมหลวงสงขลานครินทร์) ทรงศึกษาวิชาทหารเรือสำเร็จเข้ามา ได้ทรงรับราชการทหารเรืออยู่คราวหนึ่ง ทูนหม่อมดีพระทัยเป็นอันมาก รับสั่งว่า จะให้ทรงทำงานรู้จักและคุ้นเคยกับพวกนายทหารทั่วไปในราวสักปีสองปี ทูนหม่อมก็จะกราบถวาย

บังคมลาออกจากเสนาบดีทหารเรือ เพื่อถวายตำแหน่งเสนาบดีแก่ทูนกระหม่อมแดง เพราะทรงเห็นว่าเป็นผู้ที่ได้ทรงศึกษาวิชาทหารเรือมาโดยตรง คงจะทรงจัดการให้ทหารเรือเจริญยิ่งขึ้น แต่ทูนกระหม่อมแดง ทรงทำงานที่กระทรวงทหารเรือยังไม่ถึงปีก็เสด็จกลับไปเมืองนอกเสียอีก ทูนหม่อมเลยไม่สมพระทัยที่ทรงคิดไว้ จำต้องทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงทหารเรือต่อไปจนถึง พ.ศ. ๒๔๖๓ ทูนกระหม่อมเล็กทิวงคตแล้วพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า ฯ มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าให้ย้ายจากเสนาบดีทหารเรือมาดำรงตำแหน่งเสนาธิการทหารบกตามเดิม ทูนหม่อมทรงพอพระทัยที่ได้ย้ายมาทหารบก รับสั่งว่าถ้าทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงทหารเรือต่อไปอีก ก็ไม่มีความรู้ที่จะทำให้ทหารเรือเจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้นอีกได้ จะสั่งเรือรบอีกก็ไม่มีเงิน รวมเวลารับราชการทหารเรือ ๑๖ ปี

เมื่อทูนหม่อมทรงย้ายมาเป็นเสนาธิการทหารบก ทางทหารเรือสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธ์ ฯ ทรงเป็นเสนาบดี และกรมหลวงชุมพร ฯ เป็นรองเสนาบดี ในเวลานั้นข้าพเจ้าป่วยเป็นวัณโรคซึ่งมีอาการตัวร้อนอยู่ทุกวัน และบางคราวมีไข้ปรอทสูงหลาย ๆ วัน จึงไม่มีเวลาจะได้พบพูดคุยกันเหมือนแต่ก่อน เสด็จมาก็เท่ากับเสด็จมาเยี่ยมคนไข้เท่านั้น ต่อมาอีก ๒ ปีเศษข้าพเจ้าค่อยยังชั่วจากอาการป่วยขึ้นจึงพอจะทราบเรื่องงานที่ทรงทำได้บ้าง

ถ่ายที่เมืองบันดุง ประเทศอินโดเนเซีย ใน พ.ศ. ๒๔๘๐
เมื่อชันษา ๕๑ ปี

เมื่อทรงดำรงตำแหน่งเสนาธิการกลาโหมนั้น กรมอากาศยานก็ขึ้นอยู่กับเสนาธิการด้วย ทูนหม่อมสนพระทัยในการบินเป็นอย่างมาก ทรงพยายามชักชวนให้บรรดาประชาชนเลื่อมใสในการบิน มีผู้บริจาคเงินสร้างเครื่องบินให้แก่กรมอากาศยานเป็นจำนวนมาก แม้ชื่อสัญญาบัตรนายทหารอากาศก็ทรงคิดประทานหลายชื่อ เคยเสด็จขึ้นเครื่องบินซึ่งขับโดยคนไทยเป็นครั้งแรก ก่อนคนไทยอื่น ๆ ทุกคน บรรดานักบินซึ่งทำการบินดีก็โปรดประทานแหนบอักษรพระนามเป็นรางวัล บางคนได้ทองลงยา และบางคนก็ได้เงินลงยา แล้วแต่พอพระทัย

ใน พ.ศ. ๒๔๖๕ จอมพลจอฟฟร์ แม่ทัพสัมพันธมิตรสงครามโลกครั้งที่ ๑ ได้เข้ามาเยี่ยมเมืองไทย ทูนหม่อมในตำแหน่งเสนาธิการก็ได้ทรงรับรอง โดยมีการสวนสนามกองทัพไทยให้ชม และประทานเลี้ยงดินเน่อรที่วัง มีโขนให้ชมด้วย

ในการดำรงตำแหน่งเสนาธิการนี้ ได้ทรงนำทหารไปซ้อมรบหลายครั้ง และมีงานพิเศษที่ต้องทรงทำ คือ ประชุมกรรมการแก้กฎหมายพร้อมด้วยเจ้านายผู้ใหญ่หลายพระองค์

ส่วนงานทางสภากาชาดซึ่งทรงดำรงตำแหน่งอุปนายกอยู่นั้น ก็ได้ทรงพยายามทำนุบำรุงจัดหาเงินรายได้ให้แก่สภากาชาดเป็นอย่างมาก ลูก ๆ ที่ยังมิได้เป็นสมาชิกก็ให้เข้าเป็นสมาชิกกิตติมศักดิ์ทุกคน และเมื่อพระชันษา ๔๘ ครบ ๔ รอบ ทรงบำเพ็ญพระกุศลร่วมกัน ๔ พระองค์พี่น้อง คือ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๕ พระองค์เจ้าศศิพงษ์ประไพ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๕ พระองค์เจ้าพิศมัยพิมลสัตย์

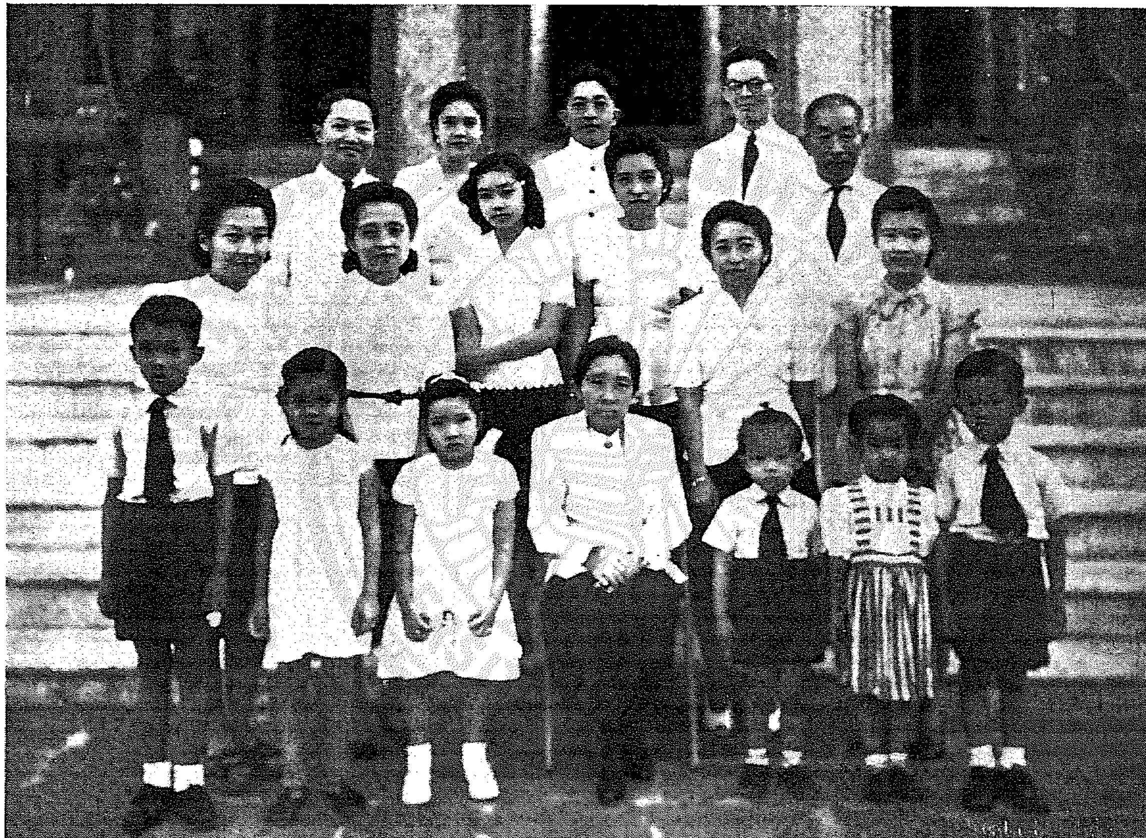
ทูนหม่อม

พระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๕ กรมพระกำแพงเพ็ชร์อัครโยธิน

และพระญาติและมิตรสหายที่มาช่วยงานได้บริจาคเงินสร้างตึก ๔ มะเส็ง ณ สถานเสาวภา ๑ หลัง และยังมีเงินทุนเหลืออยู่สำหรับบำรุงตึกอีกเรียกว่า "ทุนสี่มะเส็ง"

บรรดานางพยาบาลซึ่งสอบไล่ได้เป็นที่ ๑ ก็ประทานนาฬิกาข้อมือเป็นรางวัล และได้ทรงทำงานแทนองค์สภานายิกาด้วย เมื่อถึงวันที่ ๖-๗-๘ เมษายน ได้ทรงจัดให้มีงานกาชาดขึ้นที่สวนสราญรมย์เป็นประจำปี บรรดาพ่อค้าและประชาชนได้ร่วมบริจาคเงินบำรุงสภากาชาดเป็นจำนวนมาก เนื่องจากการจัดงานนี้แต่งานกาชาดนี้ข้าพเจ้าไม่เคยได้อยู่ดูงานเลยสักงานเดียว เพราะเดือนนี้อากาศร้อนจัดมาก ข้าพเจ้าต้องไปตากอากาศหัวหินแต่ปลายมีนาคม เพื่อรักษาตัวทุกปี ในปี พ.ศ. ๒๔๖๔ สันนิบาตสภากาชาด ได้ให้เกียรติยศแก่ประเทศไทย โดยมีมติให้เปิดการประชุมกรรมการสภากาชาดนานาชาติขึ้นที่ประเทศไทย เรียกว่าการประชุมสภากาชาดฝ่ายบูรพประเทศครั้งที่ ๑ ได้ประทานเลี้ยงซับเปอร์แก่กรรมการที่มาร่วมประชุมทุกชาติ ณ วังบางขุนพรหม

ในปี พ.ศ. ๒๔๖๘ ได้กราบถวายบังคมลาทั้งครอบครัวไปรับลูกชายจุมภฏ ฯ ที่สิงคโปร์ปีนัง เมื่อขากลับมาถึงกรุงเทพ ฯ

ถ่ายเมื่อชันษา ๖๐ ปี ใน พ.ศ. ๒๔๘๙

ได้ทราบว่า พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ ทรงพระประชวร ทูนหม่อมก็ประชวรไข้มาตามทางเหมือนกัน ต้องมาพักรักษาพระองค์อยู่หลายวันถึงได้หาย

วันที่ ๒๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๘ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ สวรรคต ทางราชการเรียกประชุมพระราชวงศ์และเสนาบดี เพื่อปรึกษาราชการแผ่นดิน มีสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุ์ฯ เป็นประธาน ที่ประชุมตกลงถวายราชสมบัติแก่ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนสุโขทัยธรรมราชา เป็นพระเจ้าแผ่นดินสืบสันตติวงศ์ต่อไป เมื่อเป็นที่ตกลงกันแล้ว ทูนหม่อมได้เสด็จลงจากเก้าอี้ ประทับคุกเข่าลงถวายบังคมพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใหม่ ๓ ครั้ง และกราบบังคมทูลว่า จะทรงใช้สอยในราชการสิ่งหนึ่งสิ่งใด ก็จะฉลองพระเดชพระคุณในราชการสิ่งนั้นทุกอย่าง แต่ขอพระราชทานเลิกคิด "ขบถ" เสียที เพราะได้รับหน้าที่นี้มา ๑๕ ปีแล้ว เบื่อเต็มที พระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใหม่ทรงพระสรวล มีพระราชดำรัสว่า อนุญาตให้เลิกได้ ทั้งนี้คงเคยทรงได้ยินข่าวที่คนชอบลือว่า ทูนหม่อมทรงคิดขบถอยู่ร่ำไปในรัชกาลที่ ๖

เมื่อบรมราชาภิเษก พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ แล้ว พ.ศ. ๒๔๖๙ เจ้าพระยาบดินทร์ (แย้ม ณ นคร) เสนาบดีกระทรวงกลาโหมป่วยทูลลาออกจากราชการ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทูนหม่อมทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงกลาโหม และตำแหน่งอภิรัฐมนตรีอีกตำแหน่งหนึ่ง

พอได้ทรงดำรงตำแหน่งอภิรัฐมนตรีขึ้น คนทั้งหลายเข้าใจว่าตำแหน่งนี้เป็นตำแหน่งพิเศษใหญ่โต สามารถจะยกอะไรให้ใคร ๆ ได้ทุกอย่าง มีจดหมายและเรื่องราวมาจากที่ต่าง ๆ มากมายทุกวัน ล้วนแล้วแต่จะขอให้ตัวได้ทำประโยชน์อะไรต่าง ๆ เพื่อตัวเอง เช่นขอป่าไม้ แม่ต๋าเมืองลองนี้ มีผู้ยื่นขอมาหลายสิบฉบับจนทรงเบื่อเหลือเกิน พอเอ่ยชื่อแม่ต๋าเมืองลอง เป็นโบกพระหัตถ์ห้ามขอให้ยุติเสียที เพราะป่านี้รัฐบาลสงวนไว้ไม่ให้สัมปทานแก่ผู้ใด และเรื่องอื่นอีกมากมาย ตลอดจนคนบ้าก็เห็นเป็นสนุก เขียนจดหมายมาส่งให้ทหารยามนำถวายเหมือนกัน

พ.ศ. ๒๔๗๑ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายจากเสนาบดีกระทรวงกลาโหมไปดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ตอนนี้ทรงลำบากพระทัยมาก เพราะงานปกครองพลเรือนทางมหาดไทย ไม่มีข้อบังคับและวินัยอย่างงานทหาร บังคับบัญชายาก เพราะต่างคนก็เป็นอิสระ ระหว่างนี้งานทางกระทรวงมหาดไทยกำลังยุ่งอยู่ด้วย ต้องทรงสะสางการงานและสับเปลี่ยนเจ้าเมืองใหม่ให้เหมาะสม ด้วยเหตุนี้ ทำให้ผู้นิยมนับถือในพระองค์เสื่อมไป คือว่า ท่านที่ทำงานกันทุกคน ก็เชื่อตัวเองว่ามีความสามารถทำงานดีทุกคน การปลดและสับเปลี่ยนหน้าที่ต่าง ๆ ก็กระทบกระเทือน ทำให้บางคนเกิดความไม่พอใจ

อนึ่ง งานในกระทรวงมหาดไทยก็มีมาก จนทำที่กระทรวงไม่แล้วหมดต้องนำมาทรงทำต่อที่วังในเวลากลางคืน รายงาน

ความประพฤตินายอำเภอทั่วพระราชอาณาจักรซ้อนกันเป็นปึกหนา ๆ ก็ต้องนำมาทรงทำทั่วทุกฉบับ ข้าพเจ้าเคยทูลถามว่าทรงมาก ๆ อย่างนี้ จำได้หรือว่าใครทำดีทำชอบอย่างไร รับสั่งว่า จำได้แต่ที่ดีและเลว ที่ปานกลางเหมือนกันมากจำไม่ได้ การแก้กฎหมายนั้นก็ยังไม่ได้เลิกไปทีเดียว บางวันก็ส่งมาทั้งปึกใหญ่ เพราะกฎหมายนั้นร่างเป็นภาษาอังกฤษ เจ้าหน้าที่แปลเป็นไทยเสร็จแล้วบางคำไม่ตรงกับภาษาอังกฤษ ต้องทรงตรวจแก้ไขใหม่ ซึ่งเพิ่มความเหนื่อยขึ้นอีก และวันประชุมก็มากขึ้นมีประชุมเสนาบดีประจำอยู่แล้ว ยังเพิ่มประชุมอภิรัฐมนตรีขึ้นอีก

ด้วยเหตุที่ทรงเป็นทหารเสียจนชิน ก็อดที่จะจัดระเบียบไม่ได้ เช่นทรงขอร้องให้ข้าราชการกระทรวงมหาดไทยเซ็นชื่อให้อ่านง่าย การเซ็นชื่อจนอ่านไม่ออกนั้น ถึงแม้คนที่ทำความดีความชอบเมื่อเซ็นชื่ออ่านไม่ออก ก็ไม่ทราบว่าผู้ใดทำ กว่าจะสอบสวนว่าผู้ใดทำก็เป็นการล่าช้าเกินควร

ถึงตอนเศรษฐกิจตกต่ำ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เป็นกรรมการคลังด้วย ซึ่งเป็นเรื่องยุ่งยากมาก ความเหน็ดเหนื่อยก็มากยิ่งขึ้นอีก ไม่มีเวลาจะหยุดพัก กำลังเสวยเวลาค่ำก็ทรงพระอักษรไปพลาง จนพี่ชายข้าพเจ้า (หม่อมเจ้าถาวร ฯ) มาเฝ้าเห็นเข้า จึงทูลห้ามว่า ทำงานพร้อมกันอย่างนี้ไม่ดี จะทำให้พระอนามัยเสื่อมเพราะเวลาเสวยต้องการพระโลหิตไปรวมที่

กระเพาะ ถ้าทรงพระอักษรก็ต้องแบ่งสำหรับการเพ่งเล็ง ขอให้เสวยเสร็จเสียก่อน จึงค่อยทรงพระอักษร

ตั้งแต่เสด็จไปทรงทำงานที่กระทรวงมหาดไทย ได้ทรงนำนายยิ้ม โกมารกุล ณนคร มหาดเล็กซึ่งได้เลี้ยงมาแต่เล็ก เป็นเพื่อนเล่นกับลูกชาย ไปเป็นเสมียนด้วยคนหนึ่ง สำหรับจะได้ทรงใช้เขียนหนังสือที่วัง เพราะนายยิ้ม (ต่อมาเป็นพันพุฒอนุราช) อยู่ที่วัง เมื่อเสวยเสร็จแล้ว ก็เรียกนายยิ้มเขียนหนังสือแทบทุกวัน น้อยวันที่จะไม่ได้เขียน

การที่ต้องทรงทำงานตรากตรำมากเช่นนี้ แทนที่คนทั้งหลายจะรู้เห็นว่าเหน็ดเหนื่อยยาก กลับเห็นว่าทรงสบาย วันอาทิตย์เสด็จลงเรือไปเที่ยวทุกอาทิตย์ อันที่จริงเพราะงานมันล้นเวลา ถ้าเสด็จอยู่ที่วังก็ต้องทรงทำงานอีก เพราะอดไม่ได้ เลยเสด็จลงเรือไปพักผ่อนให้พ้นงานเสียสัปดาหละ ๑ วัน

ของเล่นที่เคยโปรด เช่นกล้วยไม้และถ้วยบ้านนั้น ก็ไม่มีเวลาได้ทอดพระเนตรเลย ตั้งแต่เข้าไปเป็นกรรมการคลัง ก็เลยถูกลือว่ามั่งมี มีเงินตั้ง ๑๐๐ ล้าน ต่อมาก็เพิ่มขึ้นเป็น ๒๐๐ ล้าน ไม่ทราบว่าเอาเงินมาจากไหน จึงมีมากมายถึงเพียงนั้น

ฝ่ายพวกนายทหารซึ่งเคยรักและนับถือเป็นอันมาก ก็เสื่อมความนิยมว่า ทูนกระหม่อมท่านลืมทหารเสียแล้ว เพราะการที่ทำงานในหน้าที่ใดตำแหน่งใดก็ทรงมุ่งที่จะให้การงานในหน้าที่นั้นเจริญรุ่งเรืองยิ่ง ๆ ขึ้นไป จะทำให้ดีทั้งตำแหน่งเก่าที่เคยทำ

อยู่กับตำแหน่งใหม่พร้อมกันทั่วทุกแห่งที่เคยทำนั้น ก็ไม่สามารถจะทำให้ดีพร้อมกันได้ จึงตรงกับคำโบราณที่ว่า "ชอบสิ่วไม่ชอบขวาน ชอบราชการไม่ชอบน้ำใจคน"

ทางหน้าที่มหาดไทยก็งานมาก อาจจะทรงพลาดพลั้งไปบ้าง เพราะไม่มีเวลาจะเลือกคนใช้ให้ดีพอ และทรงพระดำริห์จะจัดการปกครองแบบเทศบาลตามอย่างนานาประเทศบ้าง ได้ส่งพระยาจินดารักษ์ (จำลอง สวัสดิชูโต) ไปดูการเทศบาล ณ ประเทศอังกฤษภาคใต้ ได้ไปดูหลายแห่ง เมื่อพระยาจินดารักษ์กลับมาก็ได้ทรงร่างรูปงานเทศบาลไว้เรียบร้อยแล้ว ทรงพระดำริห์ว่า จะประกาศใช้ภายในหัวเมืองมณฑลชั้นกลางเสียก่อนสัก ๒ – ๓ ปี ให้เป็นที่เข้าใจกันเรียบร้อยทั้งราษฎรและเจ้าหน้าที่ซึ่งจะปฏิบัติการ เพราะการเทศบาลนี้เป็นงานใหม่ ผู้ที่จะดำเนินงานก็ยังไม่ค่อยเข้าใจ และประชาชนก็ยังไม่เคยรู้เรื่อง จึงคิดจะประกาศใช้แต่น้อยก่อน จะได้ควบคุมการงานให้ถูกต้องและสดวกดี ถ้าจะประกาศพร้อมกันทั้งหมดกลัวจะยุ่งเพราะควบคุมไม่ทั่วถึง ต่อเมืองในมณฑลชั้นกลางเข้าใจเคยชินดีแล้ว จึงจะประกาศใช้ตามหัวเมืองในมณฑลชั้นนอกต่อไป แต่ยังไม่ทันได้ประกาศใช้ ก็มาถึงวันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๕ เสียก่อน รวมเวลารับราชการราว ๓๐ ปี

ตอนท้ายนี้ ข้าพเจ้าจะเล่าความทรงจำเมื่อครั้งยังเด็กที่อยู่วังตรอกคำ ข้าพเจ้าไม่ทราบเลยว่า เสด็จพ่อ (พระเจ้าบรมวงศ์

เธอชั้น ๔ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย) ได้ทรงทำราชการตั้งแต่เมื่อใด เคยถามมารดาของข้าพเจ้า (หม่อมกลีบ ไชยันต์) หลายครั้งแล้ว ได้รับตอบว่า เสด็จไปทำงานตั้งแต่ข้าพเจ้ายังเล็กอยู่ แต่ที่ข้าพเจ้าจำได้เองเห็นจะราวเมื่ออายุ ๖ ขวบ คือรู้สึกว่าข้าพเจ้าไม่ได้เฝ้าเสด็จพ่อทุกวันเลย เว้น ๒ วัน ๓ วัน จึงจะได้เฝ้าหนหนึ่ง ตอน ๔ หรือ ๕ โมงเช้า ซึ่งเป็นเวลาเสวยเครื่องเช้า พอตอนบ่ายสัก ๔ โมงเย็น ก็แต่งพระองค์แล้วขึ้นรถเสด็จเข้าวัง และบรรทมค้างอยู่ที่กรมวัง แต่ได้ทราบว่า ทรงเป็นอาติกง (องครักษ์) จึงต้องบรรทมค้างอยู่ในวัง ต้องส่งเครื่องเสวยเช้าเย็นทุกวัน เวลานั้นยังอยู่ที่วังตรอกคำ วังตรอกคำนั้น ข้างหนึ่งติดกับวังกรมหมื่นพงษา (พระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๔ กรมหมื่นพงษาดิศรมหิป) อีกด้านหนึ่งเป็นตรอกคำซึ่งเป็นทางเดินเข้าไปบ้านราษฎรที่อยู่ทางหลังวัง ถัดตรอกคำไปอีกเป็นคุกใหม่ (คือลหุโทษเดี๋ยวนี้) ข้าพเจ้าเกิดในวังนี้ เสด็จพ่อเสด็จกลับจากในวังในราว ๔ ทุ่มหรือ ๕ ทุ่ม ซึ่งเป็นเวลาที่ข้าพเจ้านอนแล้ว จึงได้เฝ้าแต่ตอนเช้าหนเดียว เป็นอยู่เช่นนี้เสมอ จนภายหลังได้ทราบว่าทรงเป็นกรมวังแทนกรมหลวงประจักษ์ (พระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๔ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม)

ปี ๑๑๒ เกิดเรื่องกับฝรั่งเศส ข้าพเจ้าอายุราว ๘ ขวบ ได้ยินผู้ใหญ่พูดกันเย็นวันหนึ่งจวนค่ำแล้ว นายชิต มหาดเล็ก ภายหลังเป็นหมื่นภูวนัยนิตยะภักดี ปลัดกรม มาที่วัง ผูกผ้าประเจียด

ถ่ายเมื่อเกศากันต์ใน ร.ศ. ๑๑๖ (พ.ศ. ๒๔๔๐)

และแขวนพระที่คอมาเสียคออูม มาบอกมารดาข้าพเจ้าว่า เสด็จรับสั่งให้มาเอาปืนและลูกปืน มารดาข้าพเจ้าตกใจมาก เวลานั้นคนใช้ไปรับประทานข้าวกันหมด ไม่มีใครจะขึ้นไปเป็นเพื่อน จึงจุดเทียนและชวนข้าพเจ้าขึ้นไปบนชั้น ๓ เพื่อหยิบปืนและลูกปืน ขากลับให้ข้าพเจ้าถือเทียนลงมา เพราะมืด บ้านโบราณไม่มีไฟฟ้าและห้องเก็บของก็มิได้จุดไฟ เมื่อลงมาถึงชั้น ๒ ก็ส่งปืนและลูกปืนให้นายชิตไป ตอนหลังนี้แม่กับคุณย่า (เจ้าจอมมารดาห่วงในรัชกาลที่ ๔) และแม่น้อย หม่อมมารดาของพี่สาวคนใหญ่ของข้าพเจ้า คือ หม่อมเจ้าหญิงสุภาภรณ์ ไชยันต์ จะปรึกษากันว่ากระไรบ้าง ข้าพเจ้าไม่ทราบเรื่อง เห็นแต่พูดกันสามคน

รุ่งขึ้นอีกวันหนึ่ง คุณย่าหอบหลานเข้าไปอยู่ที่ตำหนักเสด็จป้า (พระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๔ พระองค์เจ้าบุษบัณบัวผัน) ในพระบรมมหาราชวัง การดูแลวังมอบให้ตาของข้าพเจ้า (หมื่นมหิศรราชหฤทัย เจ้ากรม) เป็นผู้ดูแล เข้าไปอยู่ในวังได้วันเดียวก็ได้รับลายพระหัตถ์เสด็จพ่อมีเข้าไปถึงคุณย่าว่า การที่เข้าไปอยู่ในวังนั้นไม่ถูก ถ้าจะมีเหตุอะไรร้ายแรง ก็คงจะเกิดขึ้นที่พระบรมมหาราชวังก่อน ให้กลับออกไปอยู่บ้านดีกว่า ตอนเย็นคุณย่าขนหลานกลับออกไปอยู่ที่วังอีก กลางคืนเกณฑ์บ่าวผู้ชายนั่งยามทุกคืน ข้าพเจ้ารู้สึกกลัวมากเหมือนกัน เพราะรู้ว่าผู้ใหญ่กลัว และเห็นเขาฉายไฟตรวจที่คุกทุกคืน เพราะกลัวคนคุกจะแหกคุก และต่อมาอีกนานเท่าใดก็จำไม่ได้เรื่องก็เลิกกันไป

แต่ตอนที่กลัวกันนี้ เสด็จพ่อไม่เคยเสด็จกลับวังเลย รู้สึกว่านานทีเดียวจึงได้เฝ้าเสด็จพ่ออีก

ตอนนี้จะเล่าถึงเรื่องวังที่อยู่กันอย่างโบราณ คือตำหนักที่อยู่เป็นสามชั้น ชั้นสี่เล็กเป็นหอพระ และเชิญพระบรมอัฐิไว้ที่หอพระด้วย อัฒจันทร์หอพระนี้ลงมาที่ห้องบรรทมเสด็จพ่อซึ่งอยู่ชั้นสาม คุณย่า หลาน ๆ และหม่อมอยู่ชั้นสอง ที่ข้าพเจ้าอยู่กับมารดานั้นเรียกว่าห้องพระโรง เพราะเสด็จพ่อเสด็จไปบรรทมที่ในพระบรมมหาราชวัง ที่ห้องพระโรงไม่ได้ใช้อะไร จึงให้มารดาและข้าพเจ้าอยู่ที่นั่น สำหรับสายตาข้าพเจ้าซึ่งเป็นเด็ก รู้สึกว่ากว้างใหญ่และเดียวสูงมาก

พี่ชาย (หม่อมเจ้าถาวรมงคลวงษ ไชยันต์) ถวายตัวอยู่กับสมเด็จพระมงกุฎเกล้า ฯ ในเวลาที่พี่ชายออกมาค้างที่วังรู้สึกว่าสนุกครึกครื้นมาก ชวนกันไล่นกกระจอกที่ห้องพระโรงนั้นเป็นการใหญ่ สนุกมากทีเดียว กว่าจะได้นกกระจอกก็เหนื่อยเหงื่อเป็นมันทุกคน เพราะต้องปิดหน้าต่างหมด และต้องชักชวนเอาคนใช้ของคุณย่ามาช่วยไล่ด้วยจึงจะสำเร็จ จับได้ก็เก็บใส่กรงไว้ หาเศษกระดาษหรือเศษผ้าติดบนหัวนกกระจอกด้วยข้าวเปียกให้เป็นหงอน พอตอนบ่าย ๕ โมงเย็นก็ปล่อย นกก็บินไปหาพวกของมันที่เกาะอยู่ที่ยุ้งข้าว นกตัวอื่นเห็นเข้าก็ไล่ตีกัน คิดว่าไม่ใช่พวกของตัว เพราะมีหงอน มันตีกันจนหงอนหลุดถึงจะเลิก การดูนกตีกัน ต้องดูที่หน้าต่างห้องคุณย่าจึงจะเห็นถนัด วังโบราณมี

ยุ้งข้าวสำหรับใส่ข้าวเปลือกที่เอามาจากนา มีสีผัด กระเดื่อง และครก สำหรับซ้อมข้าวกินเอง เพราะสมัยนั้นมีคนใช้เป็นผู้ชายมาก ซึ่งยังคงเป็นทาสอยู่ ได้ช่วยไว้ทั้งครัวเรือน และกลางชลาชั้นล่างก็มีโอ่งมังกรตั้งเป็นแถว รองน้ำฝนเก็บไว้ใช้ เพราะยังไม่มีน้ำประปา มีบ่อน้ำ ๓ บ่อ สำหรับคนใช้อาบและล้างถ้วยชาม ถึงเดือน ๑๒ น้ำมาก ถ้าน้ำฝนได้ไม่พอก็ไปตักน้ำที่ในคลอง ณ ตีนท่า คือคลองโอ่งอ่างนั่นเอง ขึ้นมาใส่โอ่งและกวนสารส้มไว้สำหรับใช้

อยู่วังตรอกคำนี้ไม่ค่อยสบาย เพราะต้องหวาดกลัวอยู่บ่อย ๆ พอถึงหน้าแล้งมักจะมีไฟไหม้ปีละหลาย ๆ ครั้ง ไหม้ใกล้ ๆ วังก็มี คราวใดที่มีลูกไฟปลิวมาทางวัง ก็ให้ยายหนูซึ่งเป็นหัวหน้าโรงสีเอาข้าวสารใส่กระด้งมาผัดทุกที จะเป็นวิธีเคล็ดอันหนึ่งที่จะไม่ให้ลูกไฟปลิวเข้ามาถึงบ้านหรืออย่างไร ข้าพเจ้าก็ไม่เข้าใจแน่นัก

บางคราวข้าพเจ้าก็ถูกปลุกขึ้นในเวลากลางคืน และให้พี่เลี้ยงอุ้มไว้ ส่วนมารดาข้าพเจ้านั้นอุ้มน้อง (หม่อมเจ้าหญิงประดับศักดิ์ ไชยันต์) เตรียมไว้ว่าอาจจะต้องออกจากวังก็มี เพราะเห็นแสงไฟสว่างมากนัก ยิ่งบ้านดอกไม้แล้วไหม้ทุกปีไม่ได้ขาด และน่ากลัวมาก เพราะที่เรือนคนใช้และโรงรถม้าหลังคาเป็นจากทั้งนั้น

ครั้งหนึ่งนักโทษแหกคุก เวลาบ่าย ๔ โมงที่เรียกให้กินข้าว แต่พวกช่างไม้ไม่กินข้าว หัวหน้าฉวยขวานพังประตูคุกพากัน

หนีออกไปได้มาก โดยผู้คุมมีแต่พลอง ไม่กล้าวิ่งไล่บนถนน วิ่งไล่อยู่บนกำแพงเมือง ระหว่างที่หนีนั้นพวกนักโทษได้จุดไฟภายในโรงงานในคุกด้วย ที่วังก็เอะอะกันใหญ่ เพราะคั่นตรอกคำนิดเดียวก็ถึงคุก ต้องใช้ผู้ชายขึ้นหลังคาโรงรถ เอาผ้าชุบน้ำฟาดและเอาน้ำราดลูกไฟให้ดับ

ทางหลังวังตรอกคำแต่ก่อนก็เป็นบ้านราษฎร ภายหลังนครบาลก็ซื้อที่ขยายเป็นคุกต่อมาอีก เลยทำให้รำคาญยิ่งขึ้น วันไหนคนคุกกินปลาร้าและแกงหน่อไม้เปรี้ยวก็ทราบ โดยได้กลิ่นเวลาทำ เพราะใกล้กันมาก ด้วยเหตุเหล่านี้ เสด็จพ่อจึงได้คิดไปซื้อที่สวนสามเสนทำวังอยู่ใหม่

ถึง ร.ศ. ๑๑๕ จำไม่ได้ว่าเดือนอะไร ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เสด็จพ่อย้ายจากกรมวัง มาดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ตอนนั้นบรรทมที่วังทุกวัน บ่าย ๔ โมงจึงเสด็จไปทรงงาน และทำอยู่จนกลางคืน ๔ ทุ่ม ๕ ทุ่มจึงจะเสด็จกลับ ย้ายวังไปอยู่สามเสนในเดือน มีนาคม ร.ศ. ๑๑๕ ซึ่งห้องเครื่องก็ยังไม่แล้วดี เพราะแต่เดิมกะว่าจะย้ายไปเดือนพฤษภาคม แต่มาเปลี่ยนใหม่ เพราะจะต้องตามเสด็จประพาสยุโรป ร.ศ. ๑๑๖ แรกไปอยู่ที่สามเสนเงียบเหลือเกิน พวกคนใช้ผู้ชายที่เขาไม่ไปอยู่ด้วยก็หลายคน เวลากลางคืนน่ากลัวเต็มที ยิ่งเสด็จพ่อตามเสด็จ ฯ ยุโรปแล้ว ก็ยิ่งเงียบมาก กลัวขโมยและกลัวปล้นจริง ๆ ดีที่คุณย่าเคยเป็นนายบ้านมานาน

ท่านก็ทำเหมือนว่าท่านไม่วิตกหวาดเกรงอะไร เลยทำให้ใจเด็กหายกลัวไปด้วย เมื่อย้ายวังไปอยู่สามเสน ที่วังตรอกคำถวายคืนเพราะเป็นที่หลวง แต่ตัวตำหนักนั้น ขอพระราชทานถวายขายไปต่อมาก็เลยเป็นคุกทั้งหมด อยู่วังสามเสน การจ่ายอาหารรับประทานลำบากมาก คนจ่ายตลาดต้องเดินมาถึงบางลำภู บางทีก็จ่ายที่บางลำภูนั่นเอง บางทีก็ต้องขึ้นรถเจ๊กไปจ่ายที่เสาชิงช้า เพราะบางลำภูเป็นตลาดเล็กมาก ไม่ค่อยจะมีของดี ๆ จ่ายแล้วขึ้นรถเจ๊กไปส่งถึงวังสามเสน จ่ายเช้าสำหรับไปทำเวลาเย็นและเช้าด้วย แถวสามเสนไม่มีที่ซื้ออะไรเลย ไม่มีรถอย่างหนึ่งอย่างใดเดินในถนนด้วย นอกจากจะจ้างไป น้องสองคน คือหม่อมเจ้าหญิงประมวลทรัพย์ และ หม่อมเจ้าหญิงประดับศักดิ์ถึงร้องไห้ว่า คุณย่ามาอยู่ที่นี่ทำไมก็ไม่รู้ กลางคืนก็มืดน่ากลัวเพราะเธอทั้ง ๒ คนเพิ่ง ๕ ขวบเท่านั้น

เมื่อเสด็จพ่อเสด็จกลับจากยุโรปแล้ว ดูค่อยสบายและอุ่นใจขึ้น เสด็จพ่อเสด็จไปทำงานที่กระทรวงพระคลังทุกวัน เสด็จตอนบ่าย ๓ หรือ ๔ โมงเย็น โปรดทำงานเย็นๆ ค่ำ ๆ เพราะอากาศเย็นดี และทหารมหาดเล็กก็เปลี่ยนการ์ดแล้ว ไม่หนวกพระกรรณ เสด็จกลับอย่างหัวค่ำก็ ๔ ทุ่ม บางวันถึง ๕ ทุ่ม ๒ ยาม มีรถเสด็จพ่อคันเดียวที่เดินได้ในเวลากลางคืนและปลอดภัย รถคันอื่นค่ำแล้วไม่กล้าเดินถนนนี้ เพราะคนแถวนั้นเก่งและเกะกะมาก สองข้างถนนเป็นสวนมืด เอะอะอะไรก็วิ่งเข้าสวนไปเงียบ

ต่อมาทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้ กรมพระจันทบุรี (พระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๕ กรมพระจันทบุรีนฤนาท) มาทรงทำงานที่กระทรวงพระคลังกับเสด็จพ่อด้วย เสด็จพ่อให้ทรงทำงานในกองสารบัญชี และเป็นที่พอพระทัยเสด็จพ่ออย่างมาก ที่กรมพระจันทบุรีทรงทำงานได้ดี ส่วนเสด็จพ่อเองก็ได้ทรงทำงานให้กระทรวงพระคลังเจริญรุ่งเรืองขึ้นมาก ได้เป็นผู้คิดทำธนบัตรขึ้นใช้ในเมืองไทย ธนบัตรชุดแรกที่สั่งเข้ามาใช้ ก็ลงพระนามเสด็จพ่อเป็นเสนาบดี กับ พระองค์เจ้ารัชนีแจ่มจรัส (พระราชวรวงษ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์) เจ้ากรมธนบัตร ธนบัตรที่ออกใช้มีชนิดราคา พันบาท ร้อยบาท ยี่สิบบาท และห้าบาทเท่านั้น ชนิดหนึ่งบาทไม่มีออกใช้ กับได้ทรงคิดสั่งสตางค์เป็นตัวอย่าง เพื่อใช้แทนอัฐ เป็นสตางค์สีขาวไม่มีช่องกลางเหมือนกับสตางค์ที่ใช้กันอยู่ ณ บัดนี้ แต่เมื่อส่งเข้าประชุมเสนาบดีไม่ตกลง เพราะคิดบาทละร้อยสตางค์และบาทละ ๖๔ อัฐ แบ่งกันไม่ถูกในเรื่องอัฐกับสตางค์ เลยงดไม่ได้ใช้จนตลอดพระชนม์

เสด็จพ่อได้ทรงออกกฎเสนาบดีกระทรวงพระคลัง ต่อมาภายหลังเรียกกฎกระทรวง กับทรงพระดำริตั้งแบงก์ ๆ เล็กขึ้นก่อน โดยตั้งพระทัยว่า ถ้าเจริญดีก็จะตั้งเป็นแบงก์ของชาติ ครั้งแรกตั้งที่บ้านหม้อ เรียกว่า "บุคคลัภบ้านหม้อ" มีนายเชย (พระสรรพการหิรัญยกิจ) เป็นผู้ดูแลอยู่ แล้วค่อยเจริญขึ้น จึงเรียกหุ้นตั้งเป็น "แบงก์สยามกัมมาจล" เป็นหุ้นใหญ่หุ้นละพัน

1000
00001
๐๐๐๐๑
1st April 1902
๑ เมษายน ๑๒๑
รัฐบาล สยาม
暹羅國銀壹仟銖
ONE THOUSAND TICALS
พัน บาท
เจ้าพนักงาน
เสนาบดีกระทรวงพระคลัง

บาท ต่อมาก็เจริญขึ้นอย่างรวดเร็ว ราคาหุ้นก็เพิ่มขึ้น มีผู้ซื้อขายกัน ๑,๔๐๐ ถึง ๑,๕๐๐ บาท แต่พอเสด็จพ่อสิ้นพระชนม์ราคาหุ้นก็ตกลงทันที คงเหลือเท่าทุนเดิม "แบงก์สยามกัมมาจล" เปลี่ยนชื่อเป็น "ธนาคารไทยพาณิชย์" ในปัจจุบันนี้

การที่ได้ทรงทำงานให้เจริญรุ่งเรืองได้ถึงเพียงนี้ ก็เพราะทรงมีความสามารถ และน้ำพระทัยกล้าแข็งเป็นที่สุด โดยที่สมัยนั้นมีการศึกษาน้อย มิได้เสด็จไปเล่าเรียนในยุโรปเหมือนคนรุ่นหลัง นอกจากงานกระทรวง ยังมีราชการพิเศษที่ต้องทรงปฏิบัติอยู่เสมอ คือ เป็นผู้กำกับพระโอสถถวายสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเวลาทรงพระประชวร สมัยนั้นยังไม่ไว้ใจที่จะใช้พระโอสถแผนฝรั่งอย่างเดียว ต้องเสวยพระโอสถไทยกำกับไปด้วย หมอฝรั่งกับหมอไทยพูดกันเองไม่ค่อยเข้าใจกัน ต้องมีเสด็จพ่อเป็นคนกลางสำหรับอธิบายให้หมอเข้าใจกันทั้งสองฝ่าย เพราะฉะนั้นเวลาพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จประพาสแห่งใด จึงต้องตามเสด็จด้วยทุกครั้ง ถึงคราวเสด็จประพาสยุโรป ร.ศ. ๑๒๖ ก็เตรียมพระองค์จะไปตามเสด็จเหมือนกัน แต่ประชวรมากเสียเลยตามเสด็จไม่ได้ ต้องกราบถวายบังคมลาออกจากราชการ และกราบบังคมทูลว่า กรมพระจันทบุรี จะทรงเป็นเสนาบดีแทนพระองค์ท่านได้แล้ว แต่พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงยังไม่ทรงเห็นด้วย จึงทรงตั้งพระยาสุริยานุวัติ (เกิด บุนนาค) เป็นเสนาบดีแทน แต่เสด็จพ่อรับสั่งกับข้าพเจ้าว่า ทำอย่างไรเสีย

กรมพระจันทบุรีก็คงจะได้เป็นเสนาบดีกระทรวงพระคลัง พระยาสุริยานุวัติเป็นเสนาบดีอยู่ ๒ ปี ก็ลาออกจากราชการ กรมพระจันทบุรีก็ได้เป็นเสนาบดีดังที่ทรงคาดไว้ ข้าพเจ้าได้ทราบว่า เสด็จพ่อทรงฝากด้ามปากกาอันที่ท่านทรงเขียนอยู่เสมอ ไว้กับนายชื้นที่เป็นภารโรงประจำห้องเสนาบดีให้เก็บไว้ ถ้ากรมพระจันทบุรีได้เป็นเสนาบดีเมื่อไร ให้นำด้ามปากกามาถวาย เพื่อเป็นเครื่องหมายว่า ท่านได้ทรงทายไว้ว่า กรมพระจันทบุรีจะต้องได้เป็นเสนาบดีกระทรวงพระคลังแน่

เมื่อกราบถวายบังคมลาออกจากราชการแล้ว ก็ประชวรหนัก เลยสิ้นพระชนม์ เมื่อวันที่ ๑๕ เมษายน ร.ศ. ๑๒๖ ในขณะที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จประพาสยุโรป รวมพระชนม์ ๔๑ ปีเศษ มีพระโอรสพระธิดารวม ๑๓ องค์ ชาย ๕ หญิง ๘ เมื่อสิ้นพระชนม์ พระองค์เจ้าวิวัฒนไชย มีชันษาเพียง ๙ ขวบ และพระธิดาองค์สุดท้ายขวบครึ่งเท่านั้น

การที่ข้าพเจ้าเขียนความทรงจำของข้าพเจ้า ตั้งแต่เด็กอยู่วังเก่าและเรื่องเสด็จพ่อทรงทำงาน ว่าทรงมีความสามารถอย่างไรนั้น ก็เพื่อให้หลานเหลนในตระกูล "ไชยันต์" ได้ทราบไว้ จะได้รู้สึกภูมิใจว่า ตัวมีบรรพบุรุษที่มีความสามารถ และจะได้ถือเป็นเยี่ยงอย่างที่จะประพฤติตัว มีความขยันหมั่นเพียรทำการงานได้ดี มีชื่อเสียงสืบตระกูล "ไชยันต์" ต่อไป เพราะสมัยนี้ก็มีการศึกษาดีกว่าแต่ก่อนนั้นมาก.

ถ่ายเมื่อชันษา ๖๐ ปี ใน พ.ศ. ๒๔๘๙ พร้อมกับสมาชิกในราชสกุลไชยันต์

พิมพ์ที่โรงพิมพ์พระจันทร์ ท่าพระจันทร์ พระนคร
นายสนั่น บุณยศิริพันธุ์ เจ้าของ ผู้พิมพ์
ผู้โฆษณา พ.ศ. ๒๔๘๘